

УДК 82.03:82.08

М. Л. Іваницька,
кандидат філологічних наук, доцент, докторант
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
ivanytsk@gmail.com

"СВОЄ" ТА "ЧУЖЕ" У ТЕОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ ТА СТРУКТУРИ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПЕРЕКЛАДАЧА

У статті розглянуто поняття "інакшість" / "чужість" як важливі евристичні концепти теорії перекладу під різними кутами зору: під чужим розуміється мова оригіналу для реципієнта, а також його культурна приналежність, літературна традиція, авторська картина світу. Виділено групи перекладачів, переважно в українсько-німецькому контексті, із різним співвідношенням свого і чужого у структурі мовної особистості, що залежить від умов формування мультикультурної складової їхньої особистості, наприклад, місця проживання чи освіти.

Протягом останніх десятиліть ціла низка гуманітарних дисциплін активно працює із термінами "інакшість" / "чужість", запозиченими у філологію з філософії та культурології [1; 2]. "Інакшість" є ширшим поняттям, ніж "чужість", воно виступає центральним елементом теорії відмінності. Інакшості / чужості протиставляється власна (національна чи етнічна) ідентичність, "своє", від усвідомлення якого залежить сприйняття індивідом чужої культури. Інакшість стає також певним орієнтиром, горизонтом для пізнання своєї власної ідентичності, бо без відчуття інакшості не може бути розуміння власної ідентичності. Б. Вальденфельз розглядав опозицію між інакшістю та власною ідентичністю у трьох вимірах: інтрасуб'єктивному, оскільки сама наявність інакшого веде до генези розуміння себе самого; інтерсуб'єктивному, тобто, комунікативному, коли суб'єкт сприймає своє "я" як інше стосовно його комунікативного партнера у мовному та соціальному планах; і, зрештою, міжкультурному, коли суб'єкт пізнає іншу мову, історію, культуру [3:17].

Метою даної розвідки є описати інакшість як поняття теорії перекладу, водночас – структурний елемент мовної особистості перекладача у його зіставленні зі своїм. **Актуальність такого дослідження** пов'язана з антропоцентричним спрямуванням сучасних перекладознавчих студій, котрі все частіше звертаються до такого об'єкту дослідження, як мовна особистість, розглядаючи його у плані культурного посередництва. Оскільки вітчизняне перекладознавство лише спорадично висвітлювало проблему відображення свого та чужого, то стаття претендує на наукову новизну.

Теоретичним вихідним пунктом для розвідки є точка зору про те, що відображення чужої культури не може бути вірним мімесисом, тобто репрезентацією цієї культури, а швидше проекцією стереотипів, страхів та прагнень реципієнта (в т. ч. і перекладача). У зіткненні різних культур перше, що відчувають комуніканти – інакшість мовлення чужинців, а поступово проявляється й інакше сприйняття світу, інакшість ціннісної шкали тощо. Переклад покликаний подолати цю чужість, забезпечити розуміння між комунікантами. Художній же переклад ставить перед собою більш об'ємне завдання – репрезентувати одній культурі продукт творчості іншої, забезпечивши при цьому його повноцінну рецепцію у новій культурі, тобто, міжкультурний обмін [4].

У короткій статті важко оглянути різні теорії про "чуже", що розвинулися останнім часом у сучасній європейській культурології, теорії міжкультурної комунікації, в літературознавстві та в перекладознавстві. Торкнемося лише деяких тез, релевантних для художнього перекладу.

Перекладознавство розглядає текст оригіналу як чуже, а процес перекладу – як трансфер цього тексту з чужої мови і чужої культури у свою, або як засвоєння чужого. Під чужим розуміється чужа мовна система і чужа культура, в т. ч. чужа літературна традиція, а ще більше – чужий світогляд / чужа картина світу. В. Беньямін писав, що всякий переклад є лише попереднім "засобом подолання чужості мов" і пояснював це тим, що "відношення змісту до мови в оригіналі зовсім інше, ніж у перекладі" [5: 4: 5]. Ф. Льонкер та Г. Турк говорять як мінімум про три темпорально детерміновані форми чужості в літературі, котрі вимагають дискурсивного подолання при перекладі. Це чуже, виражене в реаліях, чуже у способі зображення та чуже в інтерпретації культури [6: 527-541]. Прихильники герменевтичного підходу вбачають у цій ситуації дві можливості для перекладача: або реципієнт (перекладач) визнає інакшість / чужість твору та вихідної літератури, або ж розчиняє її у власній картині світу.

Все ж викликом для перекладача стає не стільки чужа мова з її іншими мовними парадигмами, побудовою речень та глибинною структурою, скільки культурна чужість, коли у цільовій мові відсутній певний контекст, ситуативна риса, культурний феномен, концепт. Чужа культура і чужий світогляд текстуалізуються та концептуалізуються у тексті оригіналу, у ході рецепції перекладачем відбувається зсув концептів у бік приймаючої культури, у ході перекладу – текстуалізація сприйнятого та інтерпретованого перекладачем цільовою мовою. Переклад можна вважати конкретизацією чужості, котра, власне, виникає лише на перехресті мов, культур чи літератур. Як би не розглядався переклад – як засвоєння чужого цільовою літературою чи як присвоєння чужого, – інакшість проявляється саме у перекладі. І не зважаючи на те, що чужомовний текст в ідеалі сприймається цільовим читачем як здобуток своєї літератури, він все ж залишається чужим, тому науковці говорять про подвійну чужість тексту перекладу: стосовно оригіналу та

© Іваницька М. Л., 2012

стосовно приймаючої літератури, розуміючи під цим як інші якісні показники перекладу (як мінімум – інші слова) порівняно із авторським текстом, так і інші літературні й культурні традиції [7: 28]. Досить часто переклади детальніші за оригінал, чіткіші, у прямому значенні слова – конкретніші. В. Коппенфельз припускає, що в перекладеному тексті відображається герменевтичний процес, тобто впізнаються намагання перекладача не лише зрозуміти підтекст, але й інтерпретувати його, що можна прослідкувати на прикладі розкриття метафор (коли передається конкретне значення метафори і вона втрачає смисловий потенціал), у частотнішому вживанні перефраз (для забезпечення розуміння багатозначного чи складного вислову), експлікації імпліцитної інформації [8: 148].

У процесі відтворення оригіналу між елементами тексту часто виникають інші ієрархічні зв'язки та з'являються інші оцінкові відтінки, що відображають різні культурні, соціальні, релігійні, моральні, ідеологічні позиції автора та перекладача. Окрім того, перекладений текст має у цільовій мові іншу функцію та інший авторитет, ніж оригінал у своїй літературі, оскільки він є продуктом свідомого вибору, продуктом посередництва. Висловлюється думка, що "культурні та ідеологічні чинники не тільки впливають на вибір чужих текстів для перекладу, але й на семантику і синтаксис перекладу, хоча перекладачі це не завжди усвідомлюють" [9: 232]. Цікавими є ідеї М. Бахтіна про те, як в ідеалі поводитися із чужим, щоб подолати його чужість, не перетворюючи його у своє шляхом будь-яких замінів, шляхом модернізації чи "невпізнання" цього чужого [10: 350-352]. Але ж проблеми перекладу виникають не в самому оригіналі, а при зіткненні оригіналу, особистості перекладача та мовно-культурної системи цільової літератури. Водночас, багато перекладознавців вважають, що наполягання перекладача на чужості оригіналу для приймаючої культури, котре проявляється у зносках або коментарях перекладача, вказує на визнання того факту, що відмінність між культурними контекстами нездоланна, перекладність є проблематичною і тому продукт роботи перекладача не може мати остаточного характеру [7: 34].

Таким чином, інакшість / чужість можна розглядати як центральне евристичне поняття перекладознавства. Певний переклад твору чужомовної літератури є частиною концептуалізації конкретного сегменту чужого, перехрестям аналітичної та інтерпретаційної роботи перекладача із чужою думкою. Водночас, переклад відбувається з позицій власної мови, літератури та культури загалом, за мірками яких розглядається чуже. У цьому контексті варто зазначити, що іноземний читач сприймає чуже, слідуючи тією стежкою, котру вказує йому перекладач. Від перекладача залежить, наскільки він наблизить свого читача до чужого автора, чужої країни, чужої культури. Німецький теоретик перекладу Ф. Шляєрмахер вважав, що перекладений текст мусить по максимуму рівнятися на оригінал, навіть якщо у цільовій мові ця чужість вислову відчуватиметься, інакше у перекладі втратиться "дух мови" [11: 38-39].

Оскільки останнім часом світ глобалізується, зміни відбуваються і в сприйнятті чужого, точніше кажучи, чужого стає менше, однакового – більше. Дослідниця М. Гольденрід, розмірковуючи про історичні зміни категорії чужості, приходять до висновку, що поступово, разом із процесами глобалізації у постмодерній літературі, межа між сприйняттям чужого як екзотичного нівелюється, оскільки де б не був автор, чуже проєктується як натикається на власне "я" [12: 213], особливо це стосується людей, котрі виростають у мультикультурному середовищі або ж тих, хто засвоїв чужу мову і достатньо добре познайомився з чужою культурою. До останніх належать у більшості випадків сучасні перекладачі, оскільки можливості для пізнання чужого у сьогоdnішньому світі значно розширилися порівняно навіть із ХХ століттям.

Якщо розглядати перекладачів у царині художнього перекладу ХХ – ХХІ століть, то можна виділити кілька груп митців, котрі відрізняються своєю позицією щодо знаходження між своїм та чужим. До першої групи ми віднесемо традиційних перекладачів ХХ століття, котрі познайомилися з чужою літературою лише через цю літературу та літературу загалом. До цієї когорти належать, напр., наші перекладачі Максим Рильський, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Микола Зеров, Євген Попович, Петро Тарашук, англійська перекладачка Віра Річ. Безперечно, переклади цих митців змогли з'явитися лише завдяки зануренню у літературні глибини, наполегливим зіставленням свого й чужого у текстах різних авторів та жанрів, аналізу усіх доступних джерел. Адже за радянських часів не можна було й думати про те, щоб український письменник чи перекладач зміг бодай на кілька місяців поїхати за кордон. І незважаючи на це, ці титани пізнання (саме так!) спромоглися добратися до глибин авторських інтенцій, культурних контекстів, справитися з мовними труднощами. На нашу думку, чуже залишалось для них чужим, про їхню подвійну культурну приналежність говорити не можна, але перекладачі змогли більше чи менше до нього наблизитися і наблизити свого читача. Міру наближення, котру вибирає для читача перекладач, можна, очевидно, опосередковано визначити за тими стратегіями, котрі переважають у перекладі. Це, передусім, стратегії очуження та одомашнення.

До другої групи віднесемо перекладачів, котрі виростили і отримали освіту в мультикультурному середовищі, котрі з дитинства засвоїли поряд з рідною ту мову, якою вони перекладали. Широкі можливості для формування такої мовної особистості майбутнього перекладача утворилися, напр., у східних землях Австро-угорської монархії, де представники щонайменше п'яти різних націй, проживаючи довгий час поряд один з одним, увібрали в себе те розмаїття культурного симбіозу, котрий дозволив прийняти толерантні австрійські закони, на відміну від царських. Саме у таких умовах зростав та шліфувався перекладацький хист українських письменників та перекладачів Івана Франка чи Ольги Кобилянської, австрійського перекладача з української Вільгельма Горошовського чи першого

перекладача творів Т. Шевченка Йоганн-Г. Обрїста. Цікаво, що представники української національної культурної еліти, як і, до речі, асимільовані євреї, котрі проживали в Австро-Угорщині, засвоїли поряд зі своєю – культуру німецькомовного культурного простору як культурну доміную у державі. Тому вважаємо, що мовна особистість таких перекладачів є мультикультурною, її когнітивний, мовний та психологічний компоненти майже однаковою мірою корелюють із двома культурними контекстами. Водночас, представники німецько-австрійського культурного ареалу, котрі жили і виховувались у слов'янських провінціях Австро-Угорщини, пізнавали культуру інших народів імперії швидше як екзотизм, на той час майже невідомий Західній Європі. Деякі з них були зачаровані милозвучністю мови, пісень чи багатством звичаїв українського населення імперії, як наприклад, К.-Е. Француз, Л. ф. Захер-Мазох чи Й. Рот, у творчості котрих яскраво звучать українські теми, а крізь стрій їхньої мови – мелодія етнічно барвистого мовного середовища. Вважаємо, що і німецькомовні перекладачі, зростаючи у такому середовищі, наближалися до мультикультурної особистості, але на когнітивному рівні перекладачі німецько-австрійського походження залишалися моноетнічною особистістю, бо їхня картина світу сприймала слов'янське як чуже, хоч і знайоме з дитинства, їхня освіта не враховувала слов'янський контекст і лише свідомо мотивація перекладача направляла гносеологічну складову мовної особистості на пізнання чужого, в той час як І. Франко та О. Кобилянська однаковою мірою жили у двох мовах та не сприймали німецькомовну культуру як чужу.

До наступної групи перекладачів відносимо тих, хто був вихідцем з однієї культури, але жив довгий час посеред іншої, поступово сполучаючи таким чином своє та чуже у своїй ідентичності. Це, наприклад, українець Михайло Орест, що після війни залишився у Німеччині та перекладав українську літературу, так само й Анна-Галя Горбач, перекладач і науковець родом з українських Карпат, котра виїхала до Німеччини ще перед Другою світовою і стала найпершим популяризатором української культури у німецькомовних країнах. Надзвичайно цікава мовна особистість перекладача Юрія Клена, котра утворилася внаслідок сполучення німецького коріння з поліфонічним дитинством на Поділлі, російськомовної освіти із германсько-слов'янськими студіями, спілкування з українською інтелігенцією, та зрештою – зі знаходженням себе як українського поета. Звичайно, дослідження мовної особистості таких перекладачів має цікаві перспективи.

До останньої групи віднесемо молодше покоління сучасних перекладачів (з німецької – Петро Рихло, Тимофій Гаврилів, Юрко Прохасько, Ольга Сидор, Софія Онуфрїв, з української – Алоїз Вольдан, Клавдія Дате, Сабїне Штьор, Юрій Дуркот, Гаральд Фляйшман), які познайомилися із чужою культурою безпосередньо, маючи змогу як вивчати її літературу, так і спілкуватися з носіями цієї культури на її автохтонній території. Вони не лише бували в Німеччині / Австрії чи для німців – в Україні, але й працювали в інших країнах над проектами, мали серйозні знайомства, можна сказати, вільно орієнтувалися у культурі цих країн, тобто їхня ідентичність як перекладача знаходилася між культурами, але на відміну від представників попередньої групи залишилася моноетнічною.

Звичайно, пізнання нової мови та культури є безконечним процесом. Саме сприйняття та образ чужого виявляються змінними, оскільки після кожного визначення меж чужості просторового, мовного чи культурного елементу закономірно слїдує його пізнання, і межі між своїм та чужим посуваються. При цьому чуже для перекладача не зникає, але його виміри поступово зменшуються, нівелюються, пересікають кордони власного "я", перекладач шукає розуміння чужого не стільки в пізнанні оригінального твору як продукту чужої культури (що релевантно для перекладачів першої групи), скільки у власному "я", котре розуміється на чужій культурі (що характерно для представників інших груп).

Таким чином, розуміння свого та поступове невпинне пізнання чужого у картині світу сучасного перекладача конструє його динамічну мультикультурну ідентичність. Перспективним видається порівняльне дослідження мовних особистостей представників різних виділених нами груп з метою визначення стратегій поведінки із чужим у ході перекладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Alphen E. The Other Within / Ernst van Alphen ; [ed. by R. Corbey and J. Leerssen] // *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship*. – Amsterdam Studies of Cultural Identity. – Amsterdam : Rodopi, 1991. – P. 1–17.
2. Mecklenburg N. Über kulturelle und poetische Alterität. Kultur- und literaturtheoretische Grundprobleme einer interkulturellen Germanistik / N. Mecklenburg ; [hg. v. A. Wierlacher] // *Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik (Publikationen d. Ges. f. interkulturelle Germ., Bd. 3)*. – München 1987. – S. 563–584.
3. Waldenfels B. Der Stachel des Fremden / Bernhard Waldenfels. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1990. – 278 S.
4. Wendt G. Bridging differences – Interkulturalität als eine Herausforderung für die Übersetzer/innen / G. Wendt, B. Kovtyk (Hrsg.) // *Aktuelle Probleme der angewandten Übersetzungswissenschaft*. – Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles : Peter Lang, 2002. – S.194–213.
5. Benjamin W. Die Aufgabe des Übersetzers. Gesammelte Schriften / Walter Benjamin ; [hrsg. von R. Tiedemann und H. Schweppenhauser]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1974–1989. – Bd. 4 (I). – 5 S.
6. Lönker F. Das Fremde in und zwischen den Literaturen / Fred Lönker, Horst Turk ; [hg.v. A. Wierlacher] // *Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik. Akten des I Kongresses der Gesellschaft für interkulturelle Germanistik*. – München : iudicium, 1987.– S. 527–540

7. Tippner A. Alterität, Übersetzung und Kultur. Čechovs Prosa zwischen Russland und Deutschland / Anja Tippner ; [Hrg. v. W. Schmid] // Slawische Literaturen. Texte und Anhandlungen. – Band 13. – Frankfurt a. M. : Peter Lang, 1997. – 307 S.
8. Koppenfels W. Intertextualität und Sprachwechsel : Die literarische Übersetzung / Werner von Koppenfels ; [Hrg. U. Broich, M. Pfister] // Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien. – Tübingen : Niemeyer, 1985. – S. 137–158.
9. Zima P. Komparatistik. Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft / Peter V. Zima, Johann Strutz. – Tübingen : Franck, 1992. – 354 S.
10. Bachtin M. Zur Methodologie der Literaturwissenschaft / Michail M. Bachtin ; [HG.v. R. Grübel] // Die Ästhetik des Wortes. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1979. – S. 349–358.
11. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller. – Heidelberg, Wiesbaden : Quelle und Mezer, 1992. – S. 36–69.
12. Holdenried M. Künstliche Horizonte : Alterität in literarischen Repräsentationen Südamerikas / Michaela Holdenried. – Berlin : Erich Schmidt, 2004. – 352 S.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Alphen E. The Other Within / Ernst van Alphen ; [ed. by R. Corbey and J. Leerssen] // Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship. – Amsterdam Studies of Cultural Identity. – Amsterdam : Rodopi, 1991. – P. 1–17.
2. Mecklenburg N. Über kulturelle und poetische Alterität. Kultur- und literaturtheoretische Grundprobleme einer interkulturellen Germanistik / N. Mecklenburg ; [hg. v. A. Wierlacher] // Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik (Publikationen d. Ges. f. interkulturelle Germ., Bd. 3). – München 1987. – S. 563–584.
3. Waldenfels B. Der Stachel des Fremden / Bernhard Waldenfels. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1990. – 278 S.
4. Wendt G. Bridging differences – Interkulturalität als eine Herausforderung für die Übersetzer/innen / G. Wendt, B. Kovtyk (Hrsg.) // Aktuelle Probleme der angewandten Übersetzungswissenschaft. – Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles : Peter Lang, 2002. – S.194–213.
5. Benjamin W. Die Aufgabe des Übersetzers. Gesammelte Schriften / Walter Benjamin ; [hrsg. von R. Tiedemann und H. Schweppenhauser]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1974–1989. – Bd. 4 (I). – 5 S.
6. Lönker F. Das Fremde in und zwischen den Literaturen / Fred Lönker, Horst Turk ; [Hg.v. A. Wierlacher] // Perspektiven und Verfahren interkultureller Germanistik. Akten des I Kongresses der Gesellschaft für interkulturelle Germanistik. – München: iudicium, 1987. – S. 527–540
7. Tippner A. Alterität, Übersetzung und Kultur. Čechovs Prosa zwischen Russland und Deutschland / Anja Tippner ; [Hrg. v. W. Schmid] // Slawische Literaturen. Texte und Anhandlungen. – Band 13 – Frankfurt a. M. : Peter Lang, 1997 – 307 S.
8. Koppenfels W. Intertextualität und Sprachwechsel : Die literarische Übersetzung / Werner von Koppenfels ; [Hrg. U. Broich, M. Pfister] // Intertextualität. Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien. – Tübingen : Niemeyer, 1985. – S. 137–158.
9. Zima P. Komparatistik. Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft / Peter V. Zima, Johann Strutz. – Tübingen : Franck, 1992. – 354 S.
10. Bachtin M. Zur Methodologie der Literaturwissenschaft / Michail M. Bachtin ; [HG.v. R. Grübel] // Die Ästhetik des Wortes. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1979. – S. 349–358.
11. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft / W. Koller. – Heidelberg, Wiesbaden : Quelle und Mezer, 1992. – S. 36–69.
12. Holdenried M. Künstliche Horizonte : Alterität in literarischen Repräsentationen Südamerikas / Michaela Holdenried. – Berlin : Erich Schmidt, 2004. – 352 S.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Іваницька М. Л. "Свое" и "чужое" в теории перевода и в структуре языковой личности переводчика.

В статье рассмотрены понятия "неодинаковость"/ "чуждость" как важные эвристические концепты теории перевода под разными углами зрения: под чужим понимается язык оригинала для реципиента, его культурная принадлежность, литературная традиция, авторская картина мира. Выделены группы переводчиков, в основном, в украинско-немецком контексте, с разным соотношением своего и чужого в структуре их языковой личности, что зависит от условий формирования мультикультурной составляющей их личности, например, от места проживания или от образования.

Ivanits'ka M. L. "Selves" and "Others" in the Theory of Translation and within the Structure of the Translator's Language Identity.

The article presents the characteristics of "alterity" / "unfamiliarity" as the significant heuristic concepts in the philosophy and cultural studies. It also defines the traits of alterity relevant to the translation science from the different aspects. The source language is alien to the recipient, whereas the cultural identity of the source, its literary tradition, and author's world view are alien to the translator. Some groups of translators are classified within the field of Ukrainian-German translation having different correlation of selves and others in the structure of their language identity, which depends on the conditions that shape the multicultural constituent part of their personalities, such as their national origin, domicile or education.